

Јована Бојовић Јоксимовић

Институт за српски језик САНУ

Београд

e-mail: jovana.bojovic@isj.sanu.ac.rs

Ана Савић-Грујић

Институт за српски језик САНУ

Београд

e-mail: anasavic81@gmail.com

ПРАЗНИЧНИ ОБРЕДНИ ХЛЕБОВИ У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА*

Анстракт: У раду је пажња усмерена на лексичке јединице из домена традиционалне културе – културе обредне исхране. Из дијалекатских речника југоисточне Србије ексцерпирани су лексеми којима се именују обредни хлебови календарског циклуса празника. Лексичко-семантичком анализом обухваћени су називи многобројних врста хлебова различитих облика, намена и назива како би се допринело компактном, али и компаративном увиду у ареале јужне и југоисточне Србије. Циљ рада је представљање инвентара лексеми којима се номинују обредни хлебови, као и указивање на различите аспекте концепта обреда и улога хлеба у календарским празницима. Такође, у поменутом контексту сагледавају се и упоређују подаци из дијалекатских речника, других релевантних речника и етнокултуролошке литературе.

Кључне речи: српски језик, етнолингвистика, култура обредне исхране, празник, народни говори, југоисточна Србија

Уводне напомене

Поред тога што хлеб представља намирницу насушног значаја, њено значење сагледава се и у сакралном контексту. У том сагледавању, кроз животни или годишњи циклус, такође, идентификује се однос према хлебу који је дубоко прожет религиозним елементима. Хлеб је „смаатран симболом хране и живота, извором човековог материјалног и духовног постојања и одржавања”¹. У оквирима културе обредне исхране, хлеб је њен основни сегмент, стога постоји обимна литература код нас али и код других словенских народа. Како је у другим истраживањима са наших простора већ представљено, хлеб у обредном смислу заузима централно место у календарском циклусу празника и „У традиционалној српској култури обредни хлеб представља саставни елемент бројних форми жртвеног даривања”². Поред тежњи модернизације свих друштвених аспеката,

* Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/ 200174, који је склопљен с Институтом за српски језик САНУ.

¹ Јовановић 2010, 100.

² Петровић 2010, 107.

„систему народних обичаја и веровања омогућен је дуготрајан опстанак у обичајној пракси“³, те се производима од пшенице и данас поклања посебна пажња при прослављању празника.

Теме из области материјалне и духовне културе једног народа увек су актуелне и атрактивне истраживачима различитих научних дисциплина, те и код нас постоји велики број радова који су фрагментарно или у целости посвећени култури обредне исхране и свим њеним сегментима. Поред појединачних радова објављених у различитим публикацијама, значајне резултате мултидисциплинарних истраживања доноси и читав зборник посвећен хлебу публикован поводом обележавања шест миленијума културе хлеба – *Традиционална естетска култура. Хлеб* (2010). Са дијалектолошког аспекта, о називима хлебова на просторима призренско-тимочке дијалекатске области, анализирајући лексiku одређених крајева, писали су Н. Богдановић, чији се рад односи на „прегршт лексике, фразема и казивања о хлебу у сврљишком крају“⁴ са освртом на обредне хлебове, и А. Савић-Грујић са радом о испитивању лексике у вези са хлебом у „Тимочком дијалекатском речнику“, а део рада односи се и на називе обредних хлебова у овом лексикографском издању⁵. Такође, лексика обредних хлебова са простора Војводине и Косова и Метохије анализирана је у етнодијалектолошким и етнографским радовима Д. Радовановић и Љ. Раденковића.⁶ Иако је у домену етнодијалектолошких истраживања простора југоисточне Србије⁷ објављено неколико радова који делимично обухватају лексiku обредне исхране, до сада није рађено истраживање које би обухватило ширу територију и дало компактни, али и компаративни увид у ареале југоисточне Србије. Стога ћемо настојати да овим прилогом употпунимо слику српског говорног подручја у једном слоју културног идентитета српског народа. Анализом поменути лексике југоисточне Србије, уз студију Љ. Раденковића о хлебовима на простору Косова и Метохије, делимично ће се осветлити територијална целина и целовита слика празничних обредних хлебова из призренско-тимочке дијалекатске области. У овом настојању свесни смо чињенице да „српски етнички простор не представља у тој мери чврсто саздан културни модел, који би се у свему морао до детаља подударати“⁸, односно „да разлике у обичајној и обредној пракси готово увек кореспондирају са дијалекатским границама“⁹.

Чесница, погача и славски колач јесу обредни хлебови који се, без круцијалних разлика у номинацији и њиховој намени, месе и користе широм Србије. Међутим, наша грађа, поред поменута три, садржи око 100 различитих назива обредних хлебова карактеристичних за просторе југоисточне Србије. Из годишњег циклуса празника (крсна слава, Бадње вече, Божић, Младенци, Тодорова субота, Ускрс, Ђурђевдан) издвојене су врсте хлебова различитог изгледа, намене, назива. Изузетно богат дијалекатски лексички фонд који је екскерпиран из дијалекатских речника говори о значају хлеба и односу пуном поштовања и религиозности према хлебу.

Са лексичко-семантичког аспекта биће представљени називи обредних хлебова из крајева југоисточне Србије, односно оне лексеме које се односе на хлебове из кален-

³ Ивановић-Баришић 2010, 193.

⁴ Богдановић 2002, 46.

⁵ Савић-Грујић 2010, 257.

⁶ Видети: Радовановић 2014 и грађу прикупљену у Војводини, као и Раденковић 2021, чије се истраживање заснива на грађи из речника Г. Елезовића, Д. Чемерићића и М. Букумирића. О појединим врстама обредних хлебова у новопазарском крају видети: Милорадовић и Аксић 2019.

⁷ Етнолошка истраживања у вези са хлебом на овим просторима даје С. Петровић у својим радовима (1996, 2010 и др.).

⁸ Петровић 2010, 111.

⁹ Радовановић 2014, 66.

дарског циклуса празника. Народни говори југоисточне Србије, унутар призренско-тимочке дијалекатске области, описани су у многобројним лексикографским остварењима, стога се у нашој грађи огледа богатство њиховог језичког израза, те она још једном потврђује термилошку разноликост у номинацији. Циљ рада је представљање инвентара лексема којима се номинују обредни хлебови, као и указивање на различите аспекте концепта обреда и на разноврсне улоге хлеба у календарским празницима. Такође, у поменутом контексту сагледаће се и упоредити подаци из дијалекатске лексикографије, других релевантних речника и етнокултуролошке литературе.

Крсна слава

У говорима југоисточне Србије, поред универзалног назива за празничне, округле хлебове – *колач*, постоје и други називи, као и хлебови различитих облика и величина, са њима својственим функцијама, који се месе за крсну славу. Наиме, иако се не налази у свим дијалекатским речницима, јер су у питању диференцијални речници, основни облик *колач* / *славски колач* је уобичајен на српском говорном подручју, с тим да се у нашој грађи јавља без одредбе – као општи назив *колач*¹⁰. О симболици славског колача, као храни најсакралнијег вида, и осталим округлим хлебовима, записано је: „Сви округли обредни хлебови (колачи) који се спремају и других дана у години или у облику кутура (са шупљом средином), па и они који се спремају за прославу крсног имена, симболишу Сунце...”¹¹ У словенској митологији, округли обредни хлеб представља симбол плодности и „заузима централно место у систему словенских обредних реалија народног календара.”¹²

Поред главног округлог славског колача, присутни су и називи хлебова чија је употреба временски детерминисана и односи се на вече уочи славе. Лексичке јединице за именовање славског колача који се сече уочи славе јесу лексеме прозирне мотивације – према делу дана када се обред сечења врши: *вечѣрња*¹³, *вечѣрница* и *вечѣрњача*¹⁴: *Јутре е Свѣти Јовѣн и кнѣчи мѣра да пресечѣмо вечѣрњачу*¹⁵. Поред ових, јавља се и лексема исте мотивације *вечѣрњак*¹⁶, али другачијег семантичког садржаја – 'обредни славски хлеб који се изнесе на сто увече уочи славе, али се не сече'¹⁷: *Вечѣрњак се туѣра до вечѣрницу, а на њѣга сол и пипѣр*¹⁸.

Богата грађа потврђује да се на просторима југоисточне Србије за славу месио и мањи колач чије је место било поред свеће, уз велики славски колач. Поменути хлѣпчић имао је мало удубљење за со на средини. У тимочком крају хлеб се назива *баба*¹⁹, док се у „Речнику села Каменице” јавља као *бапка*²⁰. „У источној Србији (Сврљиг, алексиначко Поморавље, Сокобања, лесковачко Поморавље, Будац, Бољевац, Понишавље, Лужница) постојала је специјална врста хлеба – *баба*. То је мање *кравајче*, са рупом на средини у

¹⁰ Стојановић 2010, 379; Јовановић 2007, 445.

¹¹ СМР 1998, 261–262.

¹² СМ 2001, 274.

¹³ Кожељац 2014, 52.

¹⁴ Јовановић 2007, 414. Меси се и на Бадње вече, в. Динић 2008, 66.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Кожељац 2014, 631; Динић 2008, 12. И у сврљишком крају: Богдановић 2010, 252. Етимологију лексеме видети на: <https://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/b/baba.php>

²⁰ Јовановић 2007, 408.

коју се стављала со. На столу је остајао до краја породичне светковине, када га је дели-
баша ритуално ломио изговарајући при том *Закласмо бабу те славу испратисмо*. По свој
прилици, хлеб је повезан са *божјом брадом* (жито које остаје после жетве на њиви).²¹ У
синонимном значењу, у „Речнику тимочког говора” ексцерпирана је лексема *иуњало*²².

Поред *бабе*, прављени су мањи колачи који су постављани уз већи славски колач,
а у појединим крајевима су и целивани. Лексичке јединице мотивисане су термином пра-
вославног богослужења, а у грађи су присутне различите фонетске варијанте *латурђија*²³,
литурђија, *летурђија* (*летурџија* и *литурђија*)²⁴: *Каџ је слава, па прво љубимо латур-*
*ђију*²⁵, као и деминутивни облици *летурђица*, *литурђица*, *летурџица*²⁶.

Поменути врстама мањих обредних хлебова припада и колач мотивисан наме-
ном, што је потврђено и у лексикографској дефиницији 'обредни славски хлеб који гости
љубе кад дођу на славу', такође карактеристичан за истражени ареал, и чије је место на
столу поред великог славског колача – *љубен*, *љубеник*, *љубијав* и *љубијов*²⁷.

У „Речнику пиротског говора” и у „Речнику тимочког говора” пронађена је
лексема којом се номинује обредни хлеб *крснић*²⁸, прозирне мотивације према изгледу.
Ова лексичка јединица односи се на славски колач у облику крста или на колач украшен
мотивом крста који стоји на источној страни трпезе: *За Божич, за Ускрс и за славу коју*
слави тија дом, меси се крснић.²⁹

Како бисмо бар делимично стекли увид у целину призренско-тимочке дијалекат-
ске области, с аспекта традиционалне српске културе, упутићемо на називе обредних хле-
бова Косова и Метохије који су у литератури већ истражени. За крсну славу, у Сретечкој
жупи и Косовом Пољу такође се месила погача *вечерња*³⁰. У Косовом Пољу, поред малог
колача *вечерње*, мешене су још две врсте квасних хлебова, *велики колач* и *пресвета* (про-
сфора)³¹. Такође, на Косову и Метохији познати су називи славских хлебова *литурђија* /
летурђија / *летурџија*³².

За разлику од приказаног стања у призренско-тимочкој дијалекатској области, у
истраженом ареалу Војводине ситуација је умногоме другачија: „У главнини посећених
војвођанских села (посебно у Бачкој и у северном и средњем српском и румунском
Банату) није обичај да се прави колач за крсну славу. Без обзира на то да ли се овај хлеб
припремао или није у неким селима, може се констатовати да се он најчешће именује
општим називом и одредбом мотивисаном наменом, а ређе описно (*свечарски колач* /
славски колач / *колач за славу*).”³³

²¹ Ивановић Баришић 2010, 199.

²² Кожељац 2014, 631.

²³ Златковић 2014 I, 406.

²⁴ Кожељац 2014, 254; Динић 2008, 381, 385.

²⁵ Златковић 2014 I, 406.

²⁶ Динић 2008, 381, 385.

²⁷ Кожељац 2014, 261; Динић 2008, 392.

²⁸ Златковић 2014 I, 396; Кожељац 2014, 238.

²⁹ Златковић 2014 I, 396.

³⁰ Раденковић 2021, 259.

³¹ Исто.

³² Раденковић 2021, 260.

³³ Радовановић 2014, 75.

Божични празници

Централни празници зимског дела календарског циклуса јесу Бадње вече и Божић о чијем значају говори, с аспекта културе обредне исхране, велики број обредних хлебова / колача који се припремају овим поводом. Обредна пракса при прослављању божићних празника углавном је усредсређена на прављење чеснице – за здравље и успех укућана. Међутим, у многим крајевима се, поред чеснице, праве и други хлебови који симболизују битне елементе из различитих сфера живота. Према С. Тројановићу, „сви божићни колачи, с разним именима, као и славски колач, у ствари су жртвени колачи”³⁴. Семантички подаци из дијалекатских речника указују да су се на просторима југоисточне и јужне Србије, за Бадње вече и Божић, месили разноврсни округли обредни хлебови – чеснице, хлебови украшени различитим шарама или фигурама од теста, обредни хлебови различитих облика и величина.

Чесница, као главни округли обредни хлеб, месила се за Бадње вече, међутим, ова лексичка јединица није присутна у дијалекатским речницима југоисточне Србије. Уместо назива *чесница* у означавању погаче која се месила са паром, у пиротском крају јављају се синтагматски лексички спојеви синонимног значења – *бóжји кравај* и *бóжји колач*³⁵. Ови спојеви садрже, уз одредбу *божји*, и опште називе за празничне хлебова – *колач* и *кравај*³⁶. У Лужници се именује описно – *кравај сас пару*³⁷. Као назив за главни обредни хлеб јављају се фонетске варијанте лексичке јединице мотивисане, према намени, именом празника рођења Христовог – *рожествó* и *рѣжествó*³⁸. Такође, за 'божићни обредни хлеб који представља богомладенца Христа' јавља се двочлани назив *свѣто рождѣство*³⁹. У лужничком крају, обредни хлеб који се меси уочи Божића јесте *шарен леб*⁴⁰, номинован двочланим називом – дијалекатски облик именице *хлеб* детерминисан одредбом *шарен*. У тимочком крају меси се *питáра*⁴¹, али и хлеб *вечѣрњача* и *вечерница*⁴² – различите творбене варијанте назива обредног хлеба прозирне мотивације. Као семантичку потврду наведених лексичких јединица наводимо и дијалекатску грађу: *Бóжји кравај* и у њѣа *пара, брстíна, васу́љ, сенце, в́лна. Мѣси се пóсебно бóжји колач за Бѣдњу вѣчер*.⁴³ *Читамо молитве и пресече́мо рожествó*.⁴⁴

За Бадње вече, у крајевима југоисточне Србије мешени су различити мањи обредни хлебови са посебном наменом, ишарани или украшени фигурама. „Код Јуж. Словена (пре свега Срба и Бугара) био је раширен обичај да се пред Божић умеси огроман број хлепчића: њихови облици и називи одражавали су многобројне сфере привредне делатности, којима је требало да донесу берићет у следећој години (на пример, „њива”, „гумно”, „кошница”, „крава и теле”, итд.).”⁴⁵ Ексерцирана грађа садржи 27 различитих назива обредних хлебова који се односе на делове привредне сфере (или на околности које утичу на њихов напредак), украшених или ишараних елементима за чије се здравље,

³⁴ Ивановић-Баришић 2010, 199.

³⁵ Златковић 2014 I, 61.

³⁶ Кравај је „хлепче обично од пресног теста”, Богдановић 2002, 49.

³⁷ Ћирић 2018, 401.

³⁸ Златковић 2014 II, 360.

³⁹ Кожељац 2014, 503.

⁴⁰ Ћирић 2018, 426.

⁴¹ Кожељац 2014, 380.

⁴² Динић 2008, 66. За крсну славу такође се меси *вечерњача* / *вечерница*, в. Крсна слава.

⁴³ Златковић 2014 I, 61.

⁴⁴ Златковић 2014 II, 360.

⁴⁵ CM 2001, 275–276.

срећу или успех месе. Њихово именовање јасно је мотивисано, управо према намени или изгледу. Од обредних хлебова који се месе на Бадње вече, а представљају симболе благостања и среће, месио се колач *срећка*⁴⁶. Творбене варијанте назива *овчарник*⁴⁷ / *овчарњак* / *овчарница*⁴⁸ односе се на обредне хлебове намењене овцама / пастирима, *оловчарник*⁴⁹ / *олови*⁵⁰ намењени су воловима, свињама је намењен *свињарник*⁵¹, козама – *козарница*⁵² / *козарник*⁵³, а *трмчаник*⁵⁴ / *љаник*⁵⁵ представљају пчелињак и намењени су пчелама. Обредни божићни хлебови *кућа*⁵⁶ / *кућевна погача*⁵⁷ представљају огњиште, кућу и укућане и намењени су њиховом благостању, док су *ливáда*⁵⁸ / *пóље*⁵⁹ / *њíва*⁶⁰ посвећени роду на њиви, *градíна*⁶¹ је посвећен башти, *лóзје*⁶² посвећен винограду, а *зúвно*⁶³ се односи на 'обредни божићни хлеб са стилизованом рељефном представом коња који врше'. 'Божићни обредни хлеб у виду кртице' именован је лексемама *крти́ца*⁶⁴ / *крти́чњак*⁶⁵. Такође, правили су се хлебови у облику женске фигуре – *тревељанка*⁶⁶, док је обредни хлеб *девојчица*⁶⁷ намењен девојчицама. *Месец*⁶⁸ и *слнце*⁶⁹ јесу обредни хлебови посвећени овим небеским телима. Сви наведени обредни божићни колачи номиновани су једночланом лексемом прозирне мотивације, те се у том смислу издваја синтагматски спој у називу обредног колача *божја кола*. Обредни хлеб *бóжја кóла*⁷⁰ у тимочким крајевима такође симболизује сунце, док се *бóжја кóла*⁷¹ у пиротском говору односе на обредни хлеб у облику рабацкијских кола. Од мањих обредних хлебова, познати су још *бапка*⁷² и

⁴⁶ Динић 2008, 785. „Тако, српска терминологија божићног хлеба одражава све нивое обреда, укључујући његову симболичко-смисаону усмереност (обезбеђивање благостања у кући и конкретних сфера привредне делатности чланова породице), опште мотиве („богат”, „весео”, „срећан”, „здрав”)...” СМ 2001, 274.

⁴⁷ Златановић 1998, 262; Златковић 2014 II, 21; Ћирић 2018, 581; Кожељац 2014, 336; Динић 2008, 498; Јовановић 2007, 477.

⁴⁸ Кожељац 2014, 336; Динић 2008, 498.

⁴⁹ Златковић 2014 I, 89; Ћирић 2018, 94; Кожељац 2014, 59.

⁵⁰ Динић 2008, 78; Јовановић 2007, 415.

⁵¹ Ћирић 2018, 929; Кожељац 2014, 503.

⁵² Динић 2008, 341.

⁵³ Кожељац 2014, 223.

⁵⁴ Кожељац 2014, 557.

⁵⁵ Златковић 2014 I, 427.

⁵⁶ Златковић 2014 I, 401; Динић 2008, 371.

⁵⁷ Златковић 2014, 401.

⁵⁸ Динић 2008, 381; Јовановић 2007, 458.

⁵⁹ Златковић 2014 II, 172.

⁶⁰ Динић 2008, 485; Јовановић 2007, 458.

⁶¹ Динић 2008, 111; Јовановић 2007, 420.

⁶² Динић 2008, 386.

⁶³ Златковић 2014 I, 138; Динић 2008, 121.

⁶⁴ Златковић 2014 I, 397. Више о симболу кртице, в. СМР 1998, 274.

⁶⁵ Кожељац 2014, 239.

⁶⁶ Кожељац 2014, 555.

⁶⁷ Динић 2008, 131.

⁶⁸ Динић 2008, 408.

⁶⁹ Динић 2008, 767. „Изгледа да се у божићним песмама и неким божићним обичајима могу назрети и извесни елементи култа сунца, којим је делимично замењен првобитни култ месеца”, СМР 1998, 45.

⁷⁰ Кожељац 2014, 36.

⁷¹ Златковић 2014 I, 61.

⁷² Златковић 2014 I, 47. За крсну славу такође се меси *бапка* / *баба*, в. *Крсна слава*.

закончич⁷³. Дијалекатска грађа сведочи и описује поменуте врсте обредних божићних колача, њихов изглед, време када су се месили, коме су били намењени: *Од овчарникат јутредан дадемо малко на понскоју овцу, за здравје.*⁷⁴ *Месимо за Бјдњу вечер овчарник, воловарник, јџу, пџе.*⁷⁵ *У тија лџбове за Бјдњу вечер једн џкамо гџвно, свџје нацртано на џџа.*⁷⁶ *Посебно месимо лџб кућу, на џу човџци, огџиите, кџче пред вџрта.*⁷⁷ *Кртџцу не начџџамо на вџџру.*⁷⁸ *За Бџџу вечер се омџси посебан кравџ, овчарџак се зовџ, на џџа се направџ шџре о[д] тџсто: џвџце, кџче и овчар с тојагу. На Божџч јутро отидџмо коди стоку, и по парчџ дадемо оди овчарник на џвџце, оди воловарник на волџви, оди свиџарник на свиџе, тој је омџсено за џџно здравје.*⁷⁹ *Омџсимо погџчку на коју нацртамо кошарје и џанџк.*⁸⁰

Велики је број обредних божићних хлебова, у југоисточној Србији, који су прављени у облику броја осам или у виду отворене осмице са једне стране. У пиротском крају, лексичке јединице *коврџдањ* / *коврџдан* / *коврџољ* / *коврџан* / *колеџанка* / *кровожаџак*⁸¹ означавају 'обредне колачиће од пресног теста који се спремају за Бадњи дан за коледаре и укућане', хлџпчићи су у форми броја осам, а назив је, вероватно, мотивисан самим изгледом – хлеб увијеног облика. У „Речнику говора Лужнице” такође се налазе лексикографске одреднице *коврџдан* / *коврџдањ*, и деминутивно-хипокористични облик *коврџданчџк*⁸², без информације о самом изгледу обредног хлеба. У пиротском крају, али у форми отворене осмице, за Бадње вече меси се *бџџсја повџјница*⁸³, док је у тимочком крају хлеб истог назива у облику чеснице. Такође, тимочки крај карактерише другачија, описна номинација божићног хлеба – *повџјница на мџџдога Бџџа*⁸⁴. Поред божје повџјнице у пиротском крају, у форми отворене осмице меси се и обредни хлеб номинован различитим фонетским и творбеним облицима *пџџџџи* / *пџџџџ* / *пџџџџџџ* / *пџџџџџџџџ*⁸⁵. За тимочку област карактеристичан је и обредни божићни хлеб под називом *коџа*⁸⁶, који домаћин поједе након одсецања бадњака, а чији облик подсећа на две укрштене осмице. О појединим врстама божићних обредних хлебова сведочи и илустративни материјал из речника: *Мџсе коврџдољџи на тија дџн, дџџду ко џсмице.*⁸⁷ *На Божџч пџџџџџџџџ за свиџу, говџда, коџи, џвџце, посебно за деџџа, сви се у црџџну пџџу.*⁸⁸ *Коврџдаџџи се даџају на сви којџ улаџе у кућу на Бџџџи дџн. На Божџч се мџсе коврџдаџџџџ, и даџају се на коледарџи, али се једн коврџдаџџџџ сас шџџмку од бџџџак оџтаџџџа дџм за здравје. Коврџдаџџџџ се прџје на Бџџџи дџн.*⁸⁹

⁷³ Кожељац 2014, 141.

⁷⁴ Златковић 2014 II, 21.

⁷⁵ Златковић 2014 I, 89.

⁷⁶ Исто, 138.

⁷⁷ Исто, 401.

⁷⁸ Исто, 397.

⁷⁹ Ћирић 2018, 581.

⁸⁰ Златковић 2014 I, 427.

⁸¹ Златковић 2014 I, 378. У тимочком крају пак обредни хлебови истог именовања односе се на хлеб другачијег облика, в. Кожељац 2014, 222.

⁸² Ћирић 2018, 381.

⁸³ Златковић 2014 I, 61; Динић 2008, 37.

⁸⁴ Кожељац 2014, 387.

⁸⁵ Златковић 2014 II, 111.

⁸⁶ Кожељац 2014, 225; Динић 2008, 343.

⁸⁷ Златковић 2014 I, 378.

⁸⁸ Златковић 2014 I, 111.

⁸⁹ Ћирић 2018, 381.

Речници из пиротске и тимочке области пружају нам податке о називима обредних божићних хлебова који се месе у облику латиничног слова – S. У свом „Речнику тимотског говора” Љ. Рајковић Кожељац бележи да *ковржјаћ* / *ковржјаћак* / *ковржјаћац* / *ковржданац* / *коврждан*, и деминутивни облици *ковржњак* / *ковржњич*⁹⁰, за разлику од хлеба истог назива у пиротском крају, односе се на обредни хлеб у облику латиничног слова S. Потврда поменутог обредног хлеба пронађена је и у „Тимочком дијалекатском речнику” – *ковржјаћак*⁹¹.

Лексеме прозирне мотивације *бадњачич* / *бадњачич*⁹² односе се на обредни хлеб који се јео на Бадње вече, као и божићни колач у облику троструке плетенице *бадњача*⁹³.

О Божићу у тимочком крају мешени су *божићњак*⁹⁴ и *бјча*⁹⁵ – 'обредни божићни хлеб у чије се удубљење на средини налије мало вина'. Грађа из тимочног дијалекатског речника сведочи да се мањи обредни хлеб *зуска*⁹⁶, са два зрна пасуља, месио и за Божић и за Ускрс.

Више врста божићних хлебова присутно је и у Војводини, као и на Косову и Метохији. Из објављене етнографске студије о обредним хлебовима Косова и Метохије сазнајемо да се на Бадњи дан у Призрену и у северној Метохији месио хлеб са сребрном паром, украшен цветовима од теста, а именован лексемом *дашник*⁹⁷. У околини Призрена забележени су и називи божићних хлебова – *колач за старце*, *колендари*, *ласија*⁹⁸. За Бадње вече и Божић главни обредни хлеб, украшен фигурама, номинован је синтагматским спојем *велики колач*. Такође, месили су се и *обручаст колач*, као и мањи обредни хлебови: „волови, кобиле, кола, јагње, ћурка, кокошка, зајак, уши, крошња (корпа)”⁹⁹. За положајника у Метохији месила се погача *полазник*¹⁰⁰, а у многим крајевима Косова и Метохије за Божић и за празник Св. Василија (Мали Божић) прављен је обредни колач под називом *бареница* / *бареник*¹⁰¹.

Оно што карактерише и простор Војводине, као и зоне призренско-тимочке дијалекатске области, јесте пракса мешања разноврсних божићних обредних хлебова / колача, који се разликују по величини, облику, али и намени, те овакав компаративни увид осветљава и међудијалекатске контакте изражене на лексичком нивоу. Етнодијалектолошко истраживање Д. Радовановић указује на постојање следећих хлебова и њихових назива у Војводини: *здравље*, *веселе*, *божићни* / *велики* / *плетени колач*, *чесница*, *бадњак* / *бадњача*, *њива*, *гувно*, *месец*, *сунце*, *шака*, *крстак*, *пилић*, *пунђа* / *плетенице*, *положајников колач* / *радованов колач* / *за положника колач*¹⁰².

⁹⁰ Кожељац 2014, 222.

⁹¹ Динић 2008, 340.

⁹² Кожељац 2014, 27.

⁹³ Кожељац 2014, 22.

⁹⁴ Кожељац 2014, 36; Динић 2008, 37.

⁹⁵ Динић 2008, 21.

⁹⁶ Кожељац 2014, 86.

⁹⁷ Раденковић 2019, 260.

⁹⁸ Раденковић 2019, 260–261.

⁹⁹ Раденковић 2019, 260.

¹⁰⁰ Раденковић 2019, 258.

¹⁰¹ О изгледу и начину мешања, в. Раденковић 2019, 256–257.

¹⁰² Радовановић 2014, 67–71.

Младенци

У календарском циклусу празника, који су у фокусу нашег истраживања, издваја се и празник Светих четрдесет мученика или Младенци када се, скоро у свим крајевима Србије, меси 40 хлепчића / погачица намазаних медом, а чији је именовање мотивисано именом празника. У већини дијалекатских речника са простора југоисточне Србије налазе се различите творбене и фонетске варијанте назива ових обредних хлепчића.

У Црној Трави и Каменици код Ниша месе се *младѐнчићи*¹⁰³, у Пироту и Лужници *младѐнчичи*¹⁰⁴, а у Врању *младѐнчики*¹⁰⁵: *Младѐнчичи мѐсимо на Младѐнци, по четиресе или пѐвише, и разнѐсимо по куће*.¹⁰⁶

У Врању, Црној Трави, у тимочком крају и околини Ниша позната је лексема *младѐнче*¹⁰⁷, док се у „Тимочком дијалекатском речнику” јављају и фонетске варијанте *младѐнак* / *младѐњак*, као и деминутивно-хипокористични облик *младѐнчич*¹⁰⁸. За Пирот се пак везује деминутивна лексичка јединица *младѐнчек*¹⁰⁹.

Тодорова субота

Једино су у „Речнику тимчког говора” пронађене лексичке јединице којима се номинују обредни хлебови мешени за Тодорову суботу. Реч је о хлебовима чије је именовање мотивисано животињом којој је хлеб намењен – коњ. Познато је мноштво обичаја везаних за празник Св. Теодора „заштитника стоке, посебно коња, који су се одржали на југоистоку Србије празновањем Тодорове суботе, у народу зване Тодорица (*Тодорица је празник за коњи, тљг се с њи ништа не работи, јашу се и тркају* (Црна Трава), Тодорица – коњска слава (Сврљиг)).”¹¹⁰

У нашој грађи екскерпирана су два назива обредних хлебова, са информацијама о намени и датуму припреме. *Коњџи колач*¹¹¹ је врста обредног хлеб који се о Тодоровој суботи даје коњима, именован општим називом који је детерминисан одредбом (мотивисаном наменом). Именован једночланим називом, *копитџрник*¹¹², такође представља обредни колач који се меси на Тодорову суботу, те је и он мотивисан животињом којој је намењен. Из лексикографских дефиниција није познато, али из етнолошке литературе сазнајемо да „У источној Србији, као и у Сврљигу, овај је празник познат и под именом „Копитњак“. На појединим обредним хлебовима из овога репертоара нацртани су коњ и коњаник, или је пак *целосна форма*, на другим хлебовима, направљена у лику „потковице“. Но, постоји и трећи облик, да је хлеб округао, али са ексцентричном рупом, која, такође, имплиците симболизује потковицу.”¹¹³

¹⁰³ Стојановић 2010, 457; Јовановић 2004, 469.

¹⁰⁴ Златковић 2014 II, 457; Ћирић 2018, 470.

¹⁰⁵ Златановић 1998, 232.

¹⁰⁶ Златковић 2014 II, 457.

¹⁰⁷ Златановић 1998, 232; Стојановић 2010, 457; Динић 2008, 414; Јовановић 2004, 469.

¹⁰⁸ Динић 2008, 414.

¹⁰⁹ Златковић 2014 II, 457.

¹¹⁰ Милосављевић 2024, 210.

¹¹¹ Кожељац 2014, 228.

¹¹² Кожељац 2014, 229.

¹¹³ Петровић 2010, 117.

Ускрс

У истраженим деловима југоисточне Србије за Ускрс се праве обредни хлебови, обично са ускршњим јајетом у средини. 'Мали ускршњи обредни хлеб са утиснутим целим јајетом у средини, прави се за сваког члана куће понаособ', а ова речничка дефиниција односи се на синонимне лексеме *јајченић* / *јајчанић*¹¹⁴, *кравај сас јајце*¹¹⁵, *кравај* / *кравајче* / *кравајчек*¹¹⁶, *колач*¹¹⁷. *Јајченић*¹¹⁸ може бити мањи хлеб, али и већа погача, док се преостали називи ускршњих хлебова употребљавају у означавању обредних погачица: *Тóлко јајчени́ка напра́ймо ко́лко у ку́ћутоу́ има ду́ши. Ме́симо јајчени́к за Вели́ден: за сва́ко дете́ у ку́ћу по́ једн и у њéга бело́ јајце́ у среди́ну. Омéсимо погáчу, па једно́ јајце́ забодéмо у среди́ну, а нéколко о́коло, и то́ва је јајчени́к за Вели́ден, пред кума́че.*¹¹⁹ *На Вели́ден намéсим крава́јци и у сва́ћи крава́ј ту́рим по јајце́.*¹²⁰

У пиротском крају, поред поменутих обредних хлебчића, прави се још један – *чурéк*¹²¹, са мало другачијом семантичком компонентом. То је 'обредни ускршњи колач који се на Ускрс носи венчаном куму': *И́мамо пéт кума́че, донесу́ ни пет чуре́ка за Вели́ден.*¹²²

С друге стране, и у Војводини се прави колач намењен куму, без посебног именовања – *колач куму* / *колач који се носи куму*, а главни ускршњи колач именован је синтагматским лексичким спојем *велики колач* / *ускршњи колач*¹²³. На Косову и Метохији за Ускрс се месе различити хлебови, између осталих, и они са јајетом: „На Ускрс (Великдан) у Церници прво окусе *погачу благословања*, коју је увече у цркви свештеник благословио (Вукановић 2001: 53)”; „За Ускрс су у Косову Пољу жене месиле *праве колаче, крстове и коласте*. У коласте су стављале по једно бело јаје, да се испече у препуљи заједно с колачем (Дебељковић 1907: 261).”¹²⁴

Ђурђевдан

О значају Ђурђевдана говоре издвојене номинационе јединице, као и илустративни материјал који указује да је ђурђевданска обредно-обичајна пракса посебно значајна за сеоско становништво које се бави сточарством. Обред прве муже оваца за Ђурђевдан део је јужнословенске сточарске традиције.¹²⁵ „Одређивањем дана испаше стоке на дан Светог Ђорђа, сељак поверава свецу и његовом земаљском заменику – пастиру своју стоку, уз спровођење обредних радњи, које су се претвориле у обичаје са ритуалним карактером – вијење венаца, кићење, прва мужа оваца, прво млеко, прва паша

¹¹⁴ Златковић 2014 I, 348–349; Кожељац 2014, 203. У пиротском крају меси се и за Ђурђевдан, в. Златковић 2014 I, 348–349.

¹¹⁵ Ћирић 2018, 401.

¹¹⁶ Златковић 2014 I, 389–390.

¹¹⁷ Динић 2008, 343.

¹¹⁸ „Срби, Македонци и Бугари имају обичај да на Ускрс умесе погачу с непарним бројем ускршњих јаја (срп. јајченик, буг. яйченик)”, СМ 2001, 274.

¹¹⁹ Златковић 2014 I, 348–349.

¹²⁰ Златковић 2014 I, 389.

¹²¹ Златковић 2014 II, 575.

¹²² Исто.

¹²³ Радовановић 2014, 73–74.

¹²⁴ Раденковић 2021, 258, 261.

¹²⁵ СМ 2001, 274.

стоке, жртвено јагње.”¹²⁶ За ђурђевданско сакупљање биљака, као и за премуз – обредну мужу која се обавља на Ђурђевдан, користиле су се обредне погаче *јајченић / јајчанић, премужњак* и *премузач*.

*Јајченић / јајчанић*¹²⁷ јесу фонетске варијанте лексеме забележене у пиротском крају којима се именује ђурђевдански обредни хлеб (истог назива као и ускршњи обредни хлеб у овом ареалу). Из лексикографске дефиниције сазнајемо да се за овај празник меси 'ђурђевдански кравај са јајетом у средини, који се, заједно са груменом соли, носи у бербу цвећа за венце' – *Јајченић и сол у цедило када појдемо на Цурцовдџн у цвеће*.¹²⁸

При обреду ђурђевданске муже (ђурђевданског премюза), у Пироту и Лужници, употребљава се обредни хлеб *премужњак*¹²⁹. Лексичка јединица прозирне семантичке мотивације упућује на обредну погачу / колач прстенастог облика кроз чију рупу пролазе млазеви млека, што потврђује и илустративни материјал из ових крајева: *У моју Црвџу Јабуку почнемо да музџмо овце кроз премужњак кравај*.¹³⁰ *На Цурцовдџн на прву овицу која дојде на загон туримо на шију венџи, и исто тек а и на котџл у којој се музџе, и на загон где се музџе, а овце премужујемо кроз кравај који се зове премужњак*.¹³¹

У Црној Трави, такође, јавља се једночлана лексема синонимног значења мотивисана наменом (обредном мужом) – *премузач*.¹³²

Закључне напомене

Издвојене лексеме класификоване су и описане на основу семантичких података из лексикографских публикација призренско-тимочке дијалекатске области. Лексичко-семантичком анализом долази се до закључка да велика бројност назива сведочи о лексичком богатству, као и о инвентивности говорника овог поднебља и њиховом осећају да, именовањем хлеба који је „најсакралнији вид хране, символ добитка, изобиља и благостања”¹³³, изразе своје поштовање и религиозни однос кроз одређене симболе приликом прослављања празника. На основу саме класификације лексичких јединица, јасно је да божићни празници заузимају централно место у календарском циклусу празника, јер се скоро 70 назива хлебова везује управо за Бадње вече и Божић. Анализа је показала да је мотивација именовања углавном јасна и да су најпродуктивније мотивационе основе према намени (*овчарник, премужњак*), затим и према изгледу (*крснић, коврждањ*). Називи су најчешће једночлане лексеме (*јајченић, божићњак*), мањи је број синтагматских спојева (*бојџи кравај, бојџи колач*), док се врло ретко јавља описна номинација (*кравај са пару, повојница на младога Бџа*). Различите фонетске (*летуриџа / литурђиџа*) и творбене (*вечерњача / вечерница*) варијанте лексема такође су део анализираниог терминолошког система. Иако су многи називи заједнички различитим крајевима, ипак уочавају се и издвајају територијално маркиране одлике изражене на лексичком и семантичком плану – многе крајеве одликује специфична номинација, али и диференцијално значење. У одређеној мери, осветљени су и резултати дијалекатске интерференције у оквиру целине призренско-тимочких говора, а са друге стране, у кратким цртама приказано је стање у другим истраженим народним говорима.

¹²⁶ Милосављевић 2024, 190. О структури ђурђевданске обредности, в. Милосављевић 2024, 190–206.

¹²⁷ Златковић 2014 I, 348.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Златковић 2014 II, 247; Ћирић 2018, 791.

¹³⁰ Златковић 2014 II, 247.

¹³¹ Ћирић 2018, 791.

¹³² Стојановић 2010, 732.

¹³³ Исто.

Ексерпирана и анализирана грађа само је још једно сведочанство о значају дијалекатских речника као интердисциплинарним остварењима – о изворима етнокултуролошких и етнолингвистичких истраживања. Наш језички корпус садржи око 100 назива обредних хлебова празничног циклуса, који „симболизују односе размене између људи и Бога, између живих и њихових предака.”¹³⁴ Поред улоге хлебова у обредно-обичајној пракси, из лексикографских извора је потврђено да је њихова номинација без негативних конотација, те да су анализирани лексичке јединице искључиво позитивно конципирани појмови традиционалне културе и духовне свести говорника. Напоследку, речима С. Милорадовић још једном истичемо значај бележења, чувања и изучавања дијалекатске лексике: „то ће постати говори у којима ће временом „венути“ и нестајати речи, поједине термилошке лексеме биће замењене неком општеупотребном речју која ће „покрити“ сва њихова посебна значења – и тако ће различити обредни хлебови постати једноставно *погача* или *колач*, а неких се назива саговорници неће моћи досетити, иако ће се присећати да је некада постојала реч за то што им описујете или за оно што им показујете.”¹³⁵

Литература

Богдановић, Недељко (2002): „Хлеб и с хлебом”, у: *Етно-културолошке теме*, Културна историја Сврљига, св. 1, Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 46–54.

Богдановић, Недељко (2010): „Мотивациона основа творбе речи у вези са хлебом”, у: *Традиционална естетска култура. Хлеб*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 249–254.

Ивановић-Баришић, Милина (2010): „Хлеб у календарским празницима и обичајима”, у: *Традиционална естетска култура. Хлеб*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 189–201.

Јовановић, Бојан (2010): „Обедни и обредни хлеб”, у: *Традиционална естетска култура. Хлеб*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 97–106.

Милорадовић, Софија и Нина Аксић, (2019): „Жито и житни производи у обичајима годишњег и животног циклуса код Срба у новопазарском крају”, у: *Живот посвећен трагању за етничким идентитетом*, Темишвар: Издавачка кућа Западног Универзитета у Темишвару, 373–402.

Милорадовић, Софија (2023): „Српски дијалекти – документи о традицији нашег народног живота и неизоставни део културног наслеђа”, *Исходишта* 9, Темишвар: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији, Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2023, 161–174.

Милосављевић, Тања (2024): „Пастирска лексика призренско-тимочких говора у пастирском фолклору”, у: *Пастирска лексика призренско-тимочких говора*, Ниш: Огранак САНУ, Београд: Институт за српски језик САНУ, 185–216.

Петровић, Сретен (1996): „Магијско-митолошки смисао славског обредног хлеба „баба“ у источној Србији”, у: *Гласник Етнографског института САНУ*, Београд, књ. XLV, 19–36.

¹³⁴ СМ 2001, 562.

¹³⁵ Милорадовић 2023, 164.

Петровић, Сретен (2010): „Еволуција и трансформација обредних хлебова”, у: *Традиционална естетска култура. Хлеб*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 107–129.

Појмовник Етнографског института: <https://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/h/hleb.php> (29. 5. 2024.)

Раденковић, Љубинко (2021): „Називи хлебова у српским говорима Косова и Метохије”, у: *Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије*, Београд – Косовска Митровица: Институт за српски језик САНУ, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 251–265.

Радовановић, Драгана (2014): „Хлеб и обредна пракса у Војводини. Етнолингвистички оглед”, у: *Обредна пракса – речима о храни, на материјалу из српских народних говора Војводине*, Нови Сад: Матица српска, 65–82.

Савић-Грујић, Ана (2010): „Лексика у вези са хлебом у Тимочком дијалекатском речнику Јакше Динића”, у: *Традиционална естетска култура. Хлеб*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 255–258.

СМ 2001: *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић), Београд: Zepher Book World.

СМР 1998: *Српски митолошки речник* (Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић), Београд: Етнографски институт САНУ.

Извори

Динић, Јакша (2008): *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Жугић, Радмила (2005): „Речник говора јабланичког краја”, *Српски дијалектолошки зборник LII*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1–470.

Златановић, Момчило (1998): *Речник говора јужне Србије*, Врање: Учитељски факултет.

Златановић, Момчило (2011): *Речник говора југа Србије*, Врање: Аурора.

Златковић, Драгољуб (2014): *Речник пиротског говора I–II*, Београд: Службени гласник.

Јовановић, Властимир (2004): „Речник села Каменице”, *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 313–688.

Јовановић, Властимир (2007): „Додатак Речнику села Каменице код Ниша”, *Српски дијалектолошки зборник LIV*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 403–520.

Рајковић Кожељац, Љубиша (2014): *Речник тимочког говора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.

Стојановић, Радосав (2010): „Црнотравски речник”, *Српски дијалектолошки зборник LVII*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 9–1060.

Ћирић, Љубисав (2018): „Речник говора Лужнице”, *Српски дијалектолошки зборник LXV*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1–1166.

FESTIVE RITUAL BREADS IN THE PRIZREN-TIMOK VERNACULAR

This paper focuses on lexical units from the domain of traditional culture – culture of ritual nourishment. Lexemes naming ritual breads of the calendar holiday cycle have been excerpted from the dialectal dictionaries of southeastern Serbia. The lexical –semantic analysis encompasses names of numerous kinds of bread of various shapes, purposes and names in order to contribute to a compact, but also comparative insight into the areas of south and southeastern Serbia. The aim of the paper is to present the inventory of the lexemes naming ritual/ceremonious breads, as well as to point out to various aspects of the concepts of ritual and the role of bread in calendar holidays. Although many names are common to different areas, territorially marked distinctions noticeable on the lexical and semantic field are still apparent and conspicuous – many areas are characterized by specific nominations, but also differential meaning. To a certain extent, the results of dialectal interference within the body of Prizren-Timok vernacular were illuminated, and at the same time the situation in other researched vernaculars was briefly presented.